

УДК 930.1(47):[947.7:325.2(430)]

Прокопчук А. О.

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ЯК СКЛАДОВА РАДЯНСЬКОЇ ПРОПАГАНДИСТСЬКОЇ МАШИНИ У БОРОТБІ ПРОТИ «ДРУГОЇ ЕМІГРАЦІЇ» З СРСР ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Великою проблемою для радянської влади було формування так званої «другої еміграції» з теренів СРСР. Для протидії її утворенню, а пізніше для боротьби з цією діаспорою було задіяно величезні сили радянських спецслужб. Постійно працювала і радянська пропагандистська машина. Невід'ємною її складовою була добре налагоджена система ідеологічної обробки через різноманітну поліграфічну продукцію і книжки, над написанням яких працювали великі інститути та колективи і які поширювалися у СРСР і поза його межами. Аналіз цих історичних документів і є темою даного дослідження.

Україна вже тринадцятий рік будує своє незалежне життя. Щороку зростає загальний інтерес до історії рідного краю як серед мешканців України, так і серед іноземців, налаштованих і на туризм, і на серйозний бізнес. Раніше, у часи існування СРСР, як відомо, досліджувати деякі питання історії України було неможливо, адже радянська історіографія була спрямована на розвиток самосвідомості нової історичної спільноти - радянського народу, і тому розробка наукових проблем відбувалася у чітко визначеному напрямку. Зокрема, донедавна однією з нерозроблених і табуованих для об'єктивного дослідження тем в історіографії України була проблематика української діаспори, а особливо історія західної української діаспори. Для Радянського Союзу ця проблема трансформувалася у проблему «другої еміграції», коли кілька мільйонів осіб, що були до війни жителями цієї країни, залишилися в Європі й не схотіли повертатися. Ця тема була досить болючою і для радянської влади, і для діаспори, тому в обох таборах дослідники намагалися її вивчити, адже для обох сторін вона становила безумовну цікавість. Проте кожна сторона мала свої методи дослідження цієї пробле-

матики і результати наукових розробок використовувалися в ідеологічній війні двох антагоністичних таборів.

У цій статті ми розглянемо реакцію радянської історіографії на проблему формування осередків еміграції вихідцями з СРСР та їх діяльності. На жаль, саме проблема реакції радянської історіографії на українську діаспору випала з кола зацікавлень сучасних науковців. Всі праці про українську діаспору торкаються фактичного і статистичного аспектів. Тому саме сьогодні важливо підняти питання осмислення радянською історіографією феномена української діаспори. Загалом дослідження автора з даної тематики доповнюють і враховують дослідження таких відомих науковців, як В. Земсков, М. І. Семиряга та ін. [1]. Вони працювали у важкодоступних, а часто і закритих для українського дослідника архівах Російської Федерації. Напрацьований ними фактологічний матеріал використано автором цієї статті для розробки теми перцепції радянською історіографією українців за кордоном СРСР і соцтабору. М. Семиряга працював у радянській репатріаційній системі й тому його розповідь - це розповідь про процеси того часу

зсередина, В. Земсков у своїх працях проаналізував величезний масив матеріалів російських архівів.

Отже, завданням даної статті є аналіз радянської історіографії, що прямо або дотично стосується проблематики української діаспори як частини комплексу цілеспрямованих дій радянської пропагандистської машини на теренах Східної Європи з метою нейтралізації діяльності української діаспори і мінімізації її негативного впливу на імідж Радянської держави і на свідомість радянських громадян.

Українці, як відомо, відігравали немалу роль у цій повоєнній еміграції з СРСР як кількісно, так і якісно. Науковці по-різному оцінюють загальну кількість екс-громадян Союзу і частку серед них українців. Безсумнівно, що кількість українців була досить значною серед усієї діаспори з радянських теренів. Зокрема, В. Земсков вказує, що вже на початку 1950 р., коли сформувалася так звана «друга хвиля еміграції», її утворили 451 тисяча 561 особа, тобто 10 % радянських громадян, що перебували за кордоном. Національний склад цієї еміграції, за даними органів репатріації, на 1 січня 1952 р. був таким: українці становили 32,1 % (144 934 особи), латиші - 24,19 % (109 214 осіб), литовці - 14,04 % (63 401 особа), естонці - 13,05 % (58 924 особи), росіяни - 7,02 % (31 704 особи), білоруси - 2,18 % (9856 осіб), інші народи - 7,42 % (33 528 осіб) [2]. Тобто, як ми бачимо, українці становили достатньо вагому частку у «другій еміграції». Цьому було кілька причин, серед яких можемо назвати такі: в цілому сприяння з боку західної влади, зокрема її окупаційних органів у Німеччині та Австрії; більш непримиренна позиція великої кількості українців, переважно західних, щодо радянської влади; більша соціальна мобільність представників Західної України; більша згуртованість вихідців з даного регіону; зв'язки даної хвилі мігрантів з попередніми вихідцями з України. Саме завдяки чисельності, згуртованості, мобільності, освіченості ця категорія була одним з найнебезпечніших ворогів для влади СРСР, яка будь-що прагнула розв'язати поставлену проблему. Для боротьби було обрано найбільш ефективну тактику - створення образу ворога і дискредитація еміграції перед світовою спільнотою.

Таким чином, ще донедавна у вивченні проблеми «другої хвилі еміграції», зокрема її української складової, радянською наукою застосовувався тенденційний і надто заідеологізований, а отже, обмежений підхід до питання. Через ряд певних причин дану проблему не було належно

висвітлено. Адже до кінця «холодної війни» вона розглядалася з двох тенденційних точок зору - прорадянської на теренах СРСР та прозахідної за кордонами «великого і могутнього». В колишньому Радянському Союзі існувала «єдино правильна» думка, що всі, хто добровільно лишалися за його межами, є зрадниками Батьківщини та свого народу. За його кордонами були переконані, що репатріантів в СРСР притискають і обмежують їхні права, висилають до Сибіру. Насправді, їх асиміляція в СРСР проходила важко і трагічно, але не завжди цей процес був однозначним. Саме тому автор вважає, що у період ідеологічної війни кожен з поглядів мав право на життя, але в сьогоденні умовах ми повинні переосмислити набутки історіографій по обидва боки «залізної завіси». Радянський погляд був упередженим внаслідок надмірної заідеологізованості підходу і використання історичної науки та її набутків у суто політичних цілях, дослідження ж у діаспорі та в цілому на Заході були значно об'єктивнішими, але в них не завжди адекватно розумілися процеси, що відбувалися в Радянському Союзі. Протистояння комуністичної та капіталістичної систем також не сприяло дискусіям і доступності матеріалів для ґрунтовних досліджень. Лише тепер, коли відкрилися архіви на теренах колишнього СРСР, а також є доступ до закордонних архівів (зокрема американських), з'явилася можливість порівняти бачення і розуміння цієї проблеми різними державами, а також на різних рівнях всередині однієї держави. А отже, є можливість побачити більш-менш реальну картину подій, що відбувалися навколо втікачів зі Східної Європи. Саме тепер настав час комплексного дослідження даної проблеми.

Другою причиною неможливості якісного всебічного історичного дослідження була розпорошеність по різних країнах світу архівних матеріалів, що стосуються даного питання. Через труднощі при отриманні дозволу в часи «холодної війни» на користування цими документами, які завжди належали до секретних, доступ до них був обмежений і використовувалися вони, як правило, лише у службових цілях.

Отже, вивчення цієї проблеми сьогодні допоможе ліквідувати ще одну «білу пляму» у вітчизняній історії.

Проблема повоєнних міграцій і масової примусової репатріації до країн соцтабору й особливо до Радянського Союзу була дуже актуальною для влади цих країн. Адже після закінчення Другої світової війни в Німеччині було достатньо питань, які потрібно було вирішувати окупаційній владі чотирьох держав антигітлерівської

коаліції в цій країні. Завдання і методи їх розв'язання в американців, французів, англійців та представників радянської влади були різними. Поряд із проблемою репарацій з боку Німеччини, її демілітаризацією, денацифікацією, поверненням 14 млн німців з територій Рейху додому вагомою проблемою було повернення громадян інших держав з території Німеччини до країн їх постійного проживання. Для всієї Європи вона перетворилася на проблему «переміщених осіб» і біженців, які не хотіли повертатися переважно у країни соціалістичного табору, передусім Радянський Союз. Проблема полягала в тому, що на день капітуляції Німеччини, тобто в травні 1945 р., на теренах Німеччини та Австрії перебувало 16,2 млн іноземних громадян, які розподілялися на кілька груп — від співробітників військової та цивільної адміністрації на окупованих німецьких територіях до депортованих на примусові роботи до Німеччини. З цієї кількості 13,5 млн осіб самі прагнули повернутися додому і робили для цього все можливе: одразу ж після проголошення капітуляції німецьких військ звернулися до представників своєї країни, добиралися до кордонів Батьківщини всіма можливими способами тощо. Ці люди не створювали проблем — головним боєм для західних альянсів і міжнародної спільноти були 2,7 млн осіб, які з тих чи інших причин не хотіли повертатися додому. Цю проблему і було згодом названо проблемою «переміщених осіб» чи ПО [3]. Для СРСР загрозою ставало формування з його колишніх громадян т. зв. «другої еміграції», тобто опозиційних осередків, однозначно небезпечних для правлячого у найбільшій країні соціалістичного режиму. Саме для того, щоб протидіяти такому несприятливому для Радянського Союзу розвитку подій і були задіяні величезні матеріальні, людські й пропагандистські ресурси.

Західна сторона була проти того, щоб повертати силою до Радянського Союзу громадян новонабутих радянських територій, а саме, Західної України, Західної Білорусі та Прибалтики, адже ці землі були анексовані Радянським Союзом лише в часи Другої світової війни. Захід вважав, що населення СРСР у кордонах до 17 вересня 1939 р. власне і є громадянами Радянського Союзу (тобто правомірним було повернути громадян СРСР, що були такими до згаданої дати). А населення Прибалтики, Західної України та Західної Білорусі, Правобережної Молдавії та Північної Буковини не є громадянами Радянського Союзу і тому вони цілком правомірно мають статус «бездержавних», тобто таких, що втратили захист держави перед-

воєнного мешкання і не можуть скористатися з її допомоги.

Радянський Союз, у свою чергу, вважав усіх нинішніх чи передвоєнних жителів своєї повоєнної території за громадян і вимагав якнайшвидше їхньої репатріації всіма можливими способами, не виключаючи силові. Важкими були й умови роботи радянських репатріаційних місій на території Європи. Часто через різницю поглядів із представниками окупаційної чи цивільної влади місії були змушені повертатися до Радянського Союзу. Але, на жаль, велику кількість людей, які не хотіли їхати додому, повернули примусово. Разом з тим, радянські репатріаційні місії, що часто діяли у тісному контакті з дипломатичними установами СРСР, виконували й функції розвідувальної мережі на теренах Європи. Поряд з уже згаданими заходами було вміло розпочато пропагандистську війну з капіталістичним світом і його, як тоді казали, «слугами». До цієї категорії зарахували всіх незгодних із радянським режимом, кого неможливо було переконати у численних спецпоселеннях і таборах СРСР. Саме для боротьби з ними було застосовано добре відлагоджену машину радянських спецслужб.

Зокрема, на засіданнях Генеральної Асамблеї ООН радянські представники Вишинський і Громико звинувачували «переміщених осіб» зі Східної Європи в найтяжчих гріхах. Ось лише деякі цитати таких пропагандистських виступів: «Це люди, які були агентами німецького гестапо, агентами німецької розвідки, найманцями німецького генерального штабу та інших штабів тієї чи іншої формації, що входили до складу гітлерівської армії». А також: «Табори "переміщених осіб" готують кадри воєнних найманців. Військові і напіввійськові формації поширені в таборах "переміщених осіб", ці табори перетворилися у військові табори»; «У таборах "переміщених осіб" відіграють керівну роль агенти гестапо та інші німецько-фашистські військові злочинці» [4].

Для початку доповнимо вже наведені висловлювання високих радянських посадовців ще одним. 11 листопада 1944 р. газета «Правда» опублікувала інтерв'ю Ф. І. Голікова, Уповноваженого з питань репатріації до СРСР, кореспонденту ТАРС, де було висловлено офіційну позицію керівництва СРСР щодо репатріації радянських громадян: «...Люди, що вороже налаштовані до Радянської держави, намагаються обманом, провокацією та іншими шляхами отруїти свідомість наших громадян і змусити їх повірити у страшну брехню, нібито Радянська Батьківщина *забула* їх, зреклася їх і не вважає більше радян-

ськими громадянами. Ці люди залякують наших співвітчизників тим, що у разі повернення на Батьківщину вони нібито будуть піддані репресіям. *Зайве* спростовувати такі дурниці. *Радянська* країна пам'ятає і піклується про своїх громадян, які потрапили в німецьке рабство. Вони будуть прийняті вдома як сини Вітчизни. В радянських владних колах вважають, що навіть ті з радянських громадян, котрі під німецьким насилиством і терором здійснили дії, що суперечать інтересам СРСР, не будуть притягатися до відповідальності, якщо вони будуть чесно виконувати свій обов'язок після повернення на Батьківщину».

Для масової пропаганди повернення було задіяно всі можливі ресурси. Наприклад, для переконування людей, які вагалися щодо повернення, з 1947 р. відбувалася регулярна трансляція (8-10 передач на місяць) Берлінської радіостанції «Волга» та Віденської радіостанції. Всього ж за 1947-1948 рр. ці радіостанції зробили більше ніж 300 тисяч радіопередач пропагандистського характеру для репатріантів: потенційних і справжніх. Ці передачі розвінчували «діяльність національних комітетів, воєнних злочинців, авантюристів, а також їх англо-американських покровителів» [5].

Крім того, з метою висвітлення ставлення до репатріантів та їх «правдивого» становища на Батьківщині у 1948 р. за прямою вказівкою з Управління Уповноваженого Ради Міністрів СРСР у справах репатріації відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР організував радіопередачі на закордон через Український радіокомітет [6]. Для виступів на радіо широко залучали репатрійованих радянських громадян.

Важливу роль відігравали і брошури. Під час відвідин таборів радянські офіцери привозили з собою велику кількість брошур тематичного спрямування: «Домой на Родину», «Родина знает о твоих муках», «На рідній Україні» та ін., а також агітаційних газет. Наприклад, у Франції для радянських громадян виходила спеціальна газета «Вести с Родины».

У своїй книжці «Обратно к врагам» В. Бабенко-Вудбері розповідає про пропагандистський матеріал, який вона бачила у радянському транзитному таборі для репатріантів. Це були статті з характерними для такої літератури заголовками: «Домой на Родину!», «Родина знает о ваших мучениях на чужбине!», «Факты о достижениях Красной армии», «Руководство партии во время военных действий» [7].

Доволі результативною була і лекторська діяльність. За час перебування радянських репатріа-

ційних місій в західних зонах було прочитано і проведено понад 100 тисяч лекцій, доповідей, групових бесід з мешканцями таборів «переміщених осіб». *У всіх лекціях змальовувалося, як прекрасно живе радянський народ, і метою кожного відвідування табору радянськими уповноваженими було повернення якомога більшої кількості людей додому.*

Велику роль відіграли і листи. 9 жовтня 1947 р. завідувач відділу у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР М. Зозуленко у листі давав настанову керівникам обласних відділів у справах репатріації, які саме листи потрібно надсилати до західних зон Німеччини та Австрії. Він підкреслював, що ці листи повинні містити зображення відбудованих сіл і міст, а також квітучого життя, тобто листи мали бути лише позитивними [8].

З метою якнайповнішого сприяння поверненню репатріантів до Радянського Союзу уряд Української РСР організував постачання книг, газет і журналів, що давало змогу поширити «правду» про життя в СРСР. Тільки за три останні місяці 1947 р. в табори було відправлено такі українські газети: «Радянська Україна» - 2200 примірників, «Правда України» - 300 примірників, «Радянський селянин» - 1050 примірників, журналу «Україна» - 100 примірників [9] та 4328 книжок [10].

В. Бабенко-Вудбері також згадує про одну зі статей ТАРС, в якій зазначається, що репатріанти отримали 800 000 примірників політичної та творчої літератури, понад 600 000 брошур, 90 000 плакатів, 300 000 листівок [11].

Предметом нашого дослідження є роль радянської історіографії у боротьбі Радянського Союзу із західними емігрантськими осередками, що були ворожими чи опозиційними до СРСР. Ми знаємо, що найбільш кульмінаційною боротьба за чи проти масової репатріації була протягом повоєнного десятиліття, а її пік припадає на 1945-1949 рр. Вже на 1950 рік т. зв. «друга еміграція» з країн Східної Європи в основному оформилася, а в 1953 р. радянські репатріаційні місії згорнули свою офіційну діяльність в Європі. На кінець досліджуваного періоду переважна більшість колишніх «переміщених осіб» та біженців повернулася на Батьківщину - насильно чи добровільно, інша ж частина сформувала т. зв. «другу еміграцію», оселившись як «бездержавні» в Німеччині та Австрії, а пізніше - виїхавши в інші країни Європи та світу. Всі ці процеси були безпосередньо пов'язані зі смертю «батька народів» Сталіна і боротьбою за владу всередині СРСР.

Історіографію та джерела зі згаданої проблеми можемо поділити на два великі класи - видані до 1991 р. і після цієї дати. Наявну літературу з проблематики формування української діаспори в Німеччині після Другої світової війни можна розподілити в межах згаданих класів на кілька типів. У першому класі маємо три типи джерел. До *першого типу* належать праці, написані українськими діаспорними дослідниками за період 1945-1991 рр. До *другого* - написані радянськими дослідниками за 1945-1991 рр. і пострадянськими науковцями. До *третього* - варто включити всі праці західних науковців за період до 1991 року.

У другому класі маємо три типи джерел. До *першого* належать праці, написані українськими діаспорними дослідниками в період з 1991 р. до сьогоднішнього дня. *Другий* становлять сучасні розробки російських та українських науковців з даної тематики, що з'явилися після розпаду Радянського Союзу. А в *третьому* варто включити всі праці західних науковців за згаданий період.

Більш детально опрацюймо радянську історіографію. Усі доступні нам в Україні радянські історіографія та джерела можемо поділити на кілька видів:

А. Радянська пропагандистська література.

Б. Офіційні документи радянських установ і організацій, промови радянських офіційних осіб щодо проблеми утворення «другої еміграції» з теренів Радянського Союзу.

В. Спогади радянських воєначальників, працівників системи радянської окупаційної влади в Німеччині та інших посадовців про формування «другої еміграції» з теренів Радянського Союзу.

Г. Радянські історичні праці, що є суміжними або прямо досліджують дану проблему.

Отже, спираючись на проведену нами класифікацію радянської історіографії та джерел, розглянемо вид радянської пропагандистської літератури типу радянських історичних джерел зі згаданої проблематики.

Ми знаємо, що ще в роки Великої Вітчизняної війни радянська влада правильно розуміла й адекватно оцінювала небезпеку для себе повоєнної боротьби з національними рухами Опору в недавно приєднаних землях, як-от в Західній Україні, Західній Білорусії та Прибалтиці. Тому вже під час війни СРСР почав видавати літературу, де пояснювались причини нелюбові західних українців до «найсправедливішого в світі» пролетарського режиму в СРСР. Саме таким чином створювались передумови для подальших репресій і водночас пояснювалася майбутня ситуація боротьби окремих політичних сил і військо-

вих угруповань проти радянського режиму, сил, що боролися за національну незалежність даних територій. Зокрема, чудовий зразок такої ідеологічної війни ми бачимо в книжках О. Богомольця і П. Бензі [12]. Разом з тим радянській владі потрібно було показати, що єдино правильна і взагалі єдино можлива Україна - це Україна радянська, а інших українців, окрім радянських, на думку радянських ідеологів, нема взагалі. Найяскравішими прикладами такої пропагандистської радянської літератури є документальна повість О. В. Чубенка та Я. М. Тумаркіна «Людина з табору Ді-Пі», видана в Києві у 1978 р., та збірка «Як ми жили за океаном. Розповідь репатріантів» під редакцією О. Сусловського, що вийшла у Львові 1958 р. [13]. Обидві книги є зразком служби радянської науки та культури пропаганди. Остання збірка вміщує розповіді репатріантів, належним чином оброблені радянськими чиновниками від літератури. Саме люди, які повернулися додому, були найкращим подарунком радянським агітаторам і лекторам й аргументом радянської влади у суперечках з капіталістичним світом. Тільки таким чином радянська сторона могла відповісти на закиди своїх західних опонентів, які посилено використовували представників еміграції з радянських теренів, особливо «другої еміграції», для ведення пропагандистської війни.

Крім того, таврувалося та демонізувалося саме поняття націоналізму, яке на довгі роки стало лайливим у Радянському Союзі, поряд із словами «дисидент» та «інтелігент», утворивши, на думку радянської влади, один ряд із поняттями «фашизм» та «шовінізм». З огляду на сказане, варто звернути увагу, наприклад, на повоєнну працю Ю. Францева про націоналізм [14]. Звичайно ж, ця праця є лише однією з перших ластівок, основний же розпал ідеологічної війни припав на пізніший час, коли суперечності між колишніми союзниками в антигітлерівській коаліції загострилися.

Також звернемо увагу на праці, що торкаються власне проблеми еміграції з СРСР. Уже самі назви радянських «праць» дозволяють передбачити їх ідеологічну спрямованість і зміст [15]. Боротьба проти націоналізму та української діаспори, що як явища ставилися на одну дошку з німецьким фашизмом (за визначенням радянської історичної науки та пропаганди) та шовінізмом. На жаль, мусимо зазначити, що були серед радянських науковців і просто агенти КДБ, завданням яких було поливати брудом закордонних українців. Вони просто виконували свою роботу. Отже, про українську західну діаспору писали у

«єдино правильному» руслі такі добродії: І. Г. Іванченко, Є. Є. Королевич, В. О. Кравченко, М. М. Кравець, М. А. Вальо [16], а також Т. Рзежач та В. І. Цуркан [17]. Щоправда, пізніше дехто з авторів переосмислив свою позицію. Серед авторів таких праць чітко можемо виділити кон'юнктурників, зокрема В. П. Чередниченка (під цим псевдонімом працював співробітник КДБ), Клима Дмитрука [18]; на противагу їм можемо згадати таких вчених, як М. Варварцев і Ю. Римаренко, що змогли знайти себе в нових пострадянських умовах і, позбувшись радянських стереотипів, зробили великий внесок в українську науку.

Немало докладено радянською строкою зусиль і для створення образу ідеологічного ворога зі Сполучених Штатів Америки та Великобританії - найбільших країн тогочасного капіталістичного і вже тому «ворожого» для СРСР світу [19]. Цілу низку «праць» про різноманітні сторони американської дійсності було видано після «досліджень» цих проблем, головний акцент у них робився на войовничості Заходу і його агресивності, яку ніхто б не наважився порівняти з «миролюбною» політикою СРСР. Адже крім того, що США були головним противником Радянського Союзу в усіх сферах, а ще й центром капіталістичного світу, саме в американських і англійських зонах окупації Німеччини та Австрії проводилась найліберальніша політика щодо чужинців, які залишилися в Європі. І саме громадяни цих двох країн, як і їхні державні органи в цілому, відігравали найактивнішу роль у міжнародних організаціях, що допомагали й опікувалися переселенням «бездержавних» громадян, тобто тих самих чужинців.

Не менш важливою була й тема еміграції колишніх мешканців Східної Європи та СРСР до різних країн світу, особливо до країн - ідеологічних супротивників, адже саме вони ставали з різних мотивів найзапеклішими ворогами Радянського Союзу, що не безпідставно, а спираючись на факти своєї біографії могли показати справжнє обличчя найбільшої соціалістичної держави [20]. Дуже важливою складовою радянської пропаганди була тема невідворотного покарання за здійснення злочинів чи дій, що можна було трактувати як злочини за радянськими законами [21]. Разом з тим, піддавалася нещадній критиці і НАТО [22], а також смакувалися і акцентувалися суперечності - справжні чи уявні - між США та їхнім найближчим союзником - Великобританією [23]. Граючи на контрастах, іноді надуманих чи перебільшених радянською стороною, співали дифірамби найкращому у світі ладу -

соціалістичному, що, зокрема, було життєво необхідним для зміцнення впливу Радянського Союзу у соціалістичній частині Європи. Серед подібних праць варто назвати праці Г. С. Остапенка про боротьбу СССР в ООН за соціально-економічні права людини після закінчення Другої світової війни, К. Вощенкова, С. Вискова, В. Лисоченка про радянську миротворчість у Німеччині та ідеологічний твір С. Титаренка [24].

Другим видом досліджених нами історичних джерел є офіційні документи радянських установ і організацій, промови радянських офіційних осіб стосовно проблеми утворення «другої еміграції» з теренів Радянського Союзу.

Одним з найяскравіших прикладів цього виду історичних джерел є, зокрема, виступи високопоставлених радянських дипломатів А. Я. Вишинського «О международных организациях по делам беженцев» та А. А. Громико «Про біженців та "переміщених осіб"» відповідно 6 листопада 1946 р. та 15 грудня 1946 р. на Генеральній Асамблеї ООН [25]. Обидві промови є зразками радянської риторики того часу. Головною метою цих звернень до світової громадськості була потреба довести правильність дій СРСР в Німеччині, зокрема в питанні щодо біженців та «переміщених осіб», а також створити в очах світової спільноти образ кровожерного втікача з найблагороднішої держави світу - Радянського Союзу. Він (втікач), як правило, повсюдно здійснює кримінальні злочини і постійно працює на «своїх американських та англійських хазяїв». Другим адресатом послання були безпосередньо жителі Німеччини, які нарікали на чужинців, а іноді прямо звинувачували їх у всіх своїх негараздах і повоєнній бідності. Ще одним прикладом літератури другої групи історичних джерел є методичний посібник «Ответы на волнующие вопросы советских граждан, находящихся за границей на положении перемещенных лиц», виданий у Москві у 1946 р. одразу після початку масової репатріації з теренів Європи до СРСР [26]. Посібник зроблено у формі «запитання - відповідь», де подається найактуальніша інформація для радянських громадян, які прагнули повернутися до Радянського Союзу. Метою цього видання було показати, як радянська влада піклується про репатріантів.

Третім видом досліджених нами історичних джерел є спогади (мемуари) радянських воєначальників, працівників системи радянської окупаційної влади в Німеччині, журналістів та інших посадовців про формування «другої еміграції» з частини населення Радянського Союзу. Це, зокрема, монографічні праці М. Є. Озерова, А. І. Брюханова, Ю. М. Королькова, Е. М. Ржевської, в

яких свідчення про радянську політику щодо «переміщених осіб» та втікачів базуються на власному досвіді, адже Брюханов служив у радянській репатріаційній місії в Німеччині, двоє інших авторів побували в Німеччині як журналісти, Ржевська була військовим перекладачем під час війни і в непростих умовах окупації Німеччини [27]. Всі чотири згадані праці фактологічне наповнені й дають абсолютно ясний опис тогочасної Німеччини з усіма її проблемами з радянських позицій.

Четвертим видом досліджених нами радянських джерел є історичні праці, що торкаються або досліджують дану проблему в межах, можливих у тоталітарному СРСР.

Окремо варто відзначити працю радянського дослідника М. І. Павленка [28]. В ній дослідник попри неодмінне ідеологічне підґрунтя у вигляді цитат класиків марксизму-ленінізму з будь-якого приводу і без нього та необ'єктивність висвітлення розглядає процес формування української еміграції на основі широкого комплексу архівних матеріалів, доступних в УРСР, зокрема, Центрального партійного архіву України (сьогодні це - Центральний державний архів вищих органів влади України) та Центрального архіву КДБ України (сьогодні - Центральний державний архів громадських об'єднань України). Автор досліджує широке коло проблем і дає відповіді на питання згідно з тодішньою позицією радянської історіографії. Крім того, чітка структура і використання великого фактологічного масиву робить працю одним з найкращих радянських досліджень на дану тему.

Загалом же всі твори радянських науковців і журналістів про еміграцію були однотипними у своїй ідеологічній заангажованості. Всі вони переважені висловлюваннями класиків марксизму-ленінізму і намаганнями підвести їх як базу під будь-який факт. Тобто того, про що не говорили класики марксизму-ленінізму, існувати просто не могло.

Радянські джерела, видані в Україні, нічим принципово не відрізняються від загальноімперських, виданих у Москві та Ленінграді. Єдиною їхньою перевагою є, як правило, краща фактологічна база завдяки наближеності до місця подій та проблематики. Але загалом автори затято таврують «буржуазних націоналістів», що втекли від відповідальності та відбудови своєї радянської батьківщини. Вони характеризуються тільки негативно, їхньою долею лякають українців, які не змогли, не зуміли, не схотіли або ж не наважилися залишити СРСР під час і після Другої світової війни. Для ілюстрації цієї тези варто згадати хоча б працю О. В. Чубенка та Я. М. Тумаркіна.

Отже, підіб'ємо підсумки. Вищі функціонери Радянського Союзу передбачали ситуацію, що могла скластися до закінчення війни в Європі з «переміщеними особами» та біженцями з теренів СРСР. Вони розуміли всі загрози, що можуть виникнути у разі тривалого перебування на Заході або і переселення туди кількох мільйонів радянських громадян. Ці люди були небезпечними для радянської системи, адже вони побачили життя на Заході, яке змальовувалося в Радянському Союзі як останній етап загнивання капіталізму. Та насправді вони побачили зовсім інше життя за кордоном. Для контролю за поверненням радянських людей до країни було створено потужну систему репатріації, з фільтраційними групами та комендатурами на місцях. Працівники радянського апарату репатріації регулярно відвідували табори для «переміщених осіб» та біженців. Вони використовували всі можливості пропагандистської машини Радянського Союзу та його спецслужб, аби переконати репатріантів повернутися, намагалися нейтралізувати найактивніших діячів діаспори. З радянської точки зору, для досягнення цієї мети всі засоби годилися.

Але чим далі, тим частіше між двома полюсами антигітлерівського блоку виникали непорозуміння з певних питань повоєнного устрою. Захід та СРСР по-різному розуміли поняття «радянський громадянин». Ключовим у цьому питанні було невизнання західними демократіями приєднання до СРСР Прибалтики, а також Західної України та Білорусі. Саме для вирішення долі населення цих територій створювалися спеціальні міждержавні комісії і часто навіть одиничні випадки вирішувалися дуже непросто. Але позиція Заходу не завжди була послідовною та твердою, а під час примусової репатріації і вивезення з таборів українців із західних та східних регіонів не завжди могли розрізнити. Але, звичайно ж, Захід намагався постійно декларувати свою позицію з цього питання та провадити відповідну політичну лінію. Таке розходження між недавніми союзниками іноді було на користь українцям.

Таким чином, попри багаторічну діяльність розгалуженого радянського апарату з репатріації на теренах Європи, «друга еміграція» таки утворилася. До неї увійшли переважно росіяни та народи територій, приєднаних перед війною до СРСР - прибалти, західні українці. Також на Заході залишилися багато громадян країн Східної Європи, що увійшли до «соцтабору». Вони пізніше розселилися по інших країнах світу і були додатковим чинником, що його використовував

Захід у боротьбі з СРСР. Але і радянська сторона максимально використовувала свою агентуру в рядах репатріантів для досягнення своїх цілей.

Усі праці дослідників з СРСР, аж до останніх років існування Союзу, написані в руслі «єдино правильної концепції» історії, з обов'язковим використанням марксистсько-ленінської риторики. Цю ідеологічну заангажованість варто віднести до слабких сторін доробку радянських науковців. Адже після відбору даних за певною ідеологічною схемою праці у даному випадку є односторонніми з точки зору використаного фактажу та висновків, що позначається на якості, науковій цінності та об'єктивності. З іншого боку, характерними рисами праць радянських дослідників є ґрунтовна фактологічна база та системність підходу до проблеми. Отже, загалом в радянській історіографії все виглядає просто і однозначно - проблема «переміщених осіб» і біженців існувала, але більшість з них вдалося повернути на батьківщину, всі ж ті, хто добровільно залишився за кордонами СРСР, - зрадники своєї кра-

їни і свого народу, буржуазно-націоналістичні елементи, прислужники Заходу. Виняток було зроблено лише для бесарабців, буковинців, колишніх радянських громадян в НДР, які з дозволу СРСР стали громадянами Румунії та НДР в повоєнні роки. Решта «переміщених осіб» та втікачі створили так звану «другу еміграцію» з СРСР (термін введено радянською наукою та пропагандою) [30].

Загалом, осмислення радянською історіографією проблеми української діаспори, як і інших діаспор з теренів СРСР, ґрунтувалося на ідеологемах радянської пропаганди. Головними критеріями оцінки їх діяльності були висловлювання класиків марксизму-ленінізму, а також доцільність створення образу ворога з принижених і знедолених вигнанців. Інтереси науки не бралися до уваги, а сама наука використовувалася для обслуговування потреб правлячого режиму. Саме тому сьогодні ми можемо вийти на якісно новий рівень у вивченні всього комплексу питань, пов'язаних з українською діаспорою в повоєнні роки.

1. Земское В. Репатриация и вторая волна эмиграции // Родина.- 1991.- № 6-7.- С. 111; його ж. К вопросу о репатриации советских граждан 1947-1951 гг. // История СССР.- 1990. № 4; його ж. Рождение «второй эмиграции» 1944-1952 гг. // Социологические исследования.- М., 1994.- № 4; Семиряга М. И. Как мы управляли Германией.- М., 1995.
2. Земское В. Н. Репатриация и вторая волна эмиграции // Родина.- 1991.- № 6-7.- С. 111.
3. Ця категорія мала кілька назв на різних мовах Європи, найпоширенішими були: displaced persons, verschleppte Personen, personnes déplacées та «переміщені особи» або ж «перемещенные лица» (Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні.- Мюнхен, 1985.- С. 10).
4. The truth about Ukrainian refugees in Germany.- Toronto, 1945.- Р. 17.
5. Павленко М. І. «Біженці» та переміщені особи в політиці імперіалістичних держав 1945-1949 рр.- К., 1979.- С. 105.
6. Центральний державний архів вищих органів влади України.- Ф. Р-2.- Оп. 77.- Т. 6.- Од. зб. 7906.- Арк. 1.
7. Бабенко-Вудбери В. Обратно к врагам.- К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003.- С. 275.
8. Центральний державний архів вищих органів влади України.- Ф. Р-2.- Оп. 77.- Т. 6.- Од. зб. 7906.- Арк. 50.
9. Там само.- Од. зб. 5786.- Арк. 45.
10. Там само.- Арк. 56-62.
11. Бабенко-Вудбери В. Вказ. праця.- С. 275.
12. Богомолець О. Радянська Україна і українсько-німецькі націоналісти в Канаді.- 1943.- 14 с.; Бензя П. Україна по-тойбіч: В лабетах буржуазії / Передмова М. Баран.- К.: Західна Україна, б. р.- 96 с.
13. Чубенко О. В., Тумаркін Я. М. Людина з табору «ДІ-ПІ». Документальна повість.- К., 1978; Як ми жили за океаном. Розповідь репатріантів. Збірник / Ред. О. Сусловський.- Львів, 1958.
14. Францев Ю. Націоналізм - зброя імперіалістичної реакції.- К.: Українське видавництво політичної літератури, 1948.- 22 с.
15. їхнє справжнє обличчя / Упор, і автор передм. В. Чумак.- К., 1975. Вип. 2.- 37 с.; їхнє справжнє обличчя [Розповідь про злочиння українських буржуазних націоналістів в роки Великої Вітчизняної війни в Західній Україні / Упор, і автор передм. В. Чудовський].- К.: Товариство «Україна», 1974.- 48 с.; Реакційна суть ідеології і політики українських буржуазних націоналістів: Показчик літератури 1976-1985 рр. / АН УРСР. Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника: Укл. М. А. Вальо, Т. М. Дубова.- Львів, 1987.- 186 с.; Твій долг перед Родиной.- [М.] Военное издательство, 1945.- 36 с.; Письма в Советский Союз. (Сборник).- М.: Молодая гвардия, 1949.- 120 с.; Банкротство фальсификаторов. Сборник статей / Редколлегия: И. А. Мороз и др.- Днепропетровск: Промінь, 1975.- 287 с.; Українські буржуазні націоналісти - запеклі вороги соціалістичних перетворень в західних областях України // На допомогу лектору.- Львів, 1972.- 24 с.; Українські буржуазні націоналісти - найлютіші вороги українського народу / Короткий рекомендований показчик літератури.- Львів, 1961.- 24 с.; Українські буржуазні націоналісти: Загострення ідейно-організаційної кризи і крах антирадянських підступів / Авт. кол.: В. П. Чердніченко та ін.; За ред. В. П. Чердніченка.- К.: Вища школа, 1986.- 239 с.; Українські буржуазні націоналісти - прислужники імперіалістичних розвідок / Підготував В. П. Трошинський.- К., 1986.- 16 с.; Українські буржуазні націоналісти - вороги українського народу, прислужники міжнародного імперіалізму (Матеріали на допомогу лектору) / Лекторська група відділу пропаганди і агітації обкому Компартії України.- Житомир, 1979.- 24 с.; Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки.- К., Політвидав України, 1968.- 228 с.
16. Іванченко І. Г. Ідеологічна диверсія в націоналістичній упаківці.- К., 1984.- 48 с.; Королевич Я. О. «Самостійники» на продаж.- К.: Політвидав України, 1985.- 205 с.; Кравченко В. А. В масках і без масок.- Харків: Прапор, 1983.- 111 с.; Кравченко В. О. Прокляті народом: Українські буржуазні націоналісти - прислужники світової реакції.- Харків: Прапор, 1979.- 77 с.; Римаренко Ю. І. З ким і проти кого: Документально-публіцистичні нариси і статті.- К.: Дніпро, 1983.- 348 с.; Римаренко Ю. І. На службі у світової реакції. Про антинародну суть українського буржуазного

- націоналізму.- К., 1968.- 48 с.; *Кравець М. М.* Українські буржуазні націоналісти - агента міжнародного імперіалізму / Матеріали на допомогу лектору.- Львів, 1972.- 20 с.; *Вальо М. А.* Реакційна суть ідеології і політики українського буржуазного націоналізму. Бібліографічний покажчик.- Львів, 1974; *Варварцев М. М.* Буржуазне «українство» - знаряддя ідеологічних диверсій імперіалізму.- К., 1976.- 185 с.; *його ж.* Буржуазний націоналізм - знаряддя ворогів соціалістичного прогресу і міжнародної розрядки / М. М. Варварцев, О. Л. Вовк, В. Б. Євтух та ін., редколегія: Р. Г. Симоненко (відповідальний редактор) та ін.- К.: Наук, думка, 1979.- 310 с.; *його ж.* Буржуазно-націоналістична пропаганда на службі антикомунізму / Відп. ред. Р. Г. Симоненко.- К.: Наук, думка, 1974.- 190 с.; *його ж.* Американські центри буржуазного українознавства на службі мілітаризму та реакції.- К., 1984.- 15 с.; *його ж.* Націоналізм в обличчя советології. Критика сучасної буржуазної історіографії України.- К.: Наук, думка, 1984.- 262 с.; *його ж.* Рупори «холодної війни».- К., 1973.- 48 с.; *його ж.* Тавровані свастикою / Українські буржуазні націоналісти - знаряддя гітлерівської «п'ятої колони» в США.- К.: Наук, думка, 1975.- 40 с.
17. *Ржезач Т., Цуркан В. І.* Разыскиваются... [О подрывной деятельности украинских националистов].- М.: Прогресс, 1988.-326 с.; *Ржезач Т., Цуркан В. І.* Розшуковуються...-К.: Політвидав України, 1989.- 234 с.
 18. *Череди́ченко В. П.* Анатомія предательства: Украинский буржуазный национализм - оружие антисоветской политики империализма,- К.: Политиздат Украины, 1983.- 326с.; *Череди́ченко В. П.* Анатомія зради: Український буржуазний націоналізм - знаряддя антирадянської політики імперіалізму.- К.: Політвидав України, 1978.- 334 с.; *Дмитрук К. Е.* С крестом и трезубцем.- М.: Политиздат, 1979.- 224 с.; *його ж.* Свастика на сутанах,- М.: Политиздат, 1976.- 192 с.; *його ж.* Уніатские крестоносцы: вчера и сегодня.- М.: Политиздат, 1987.- 381 с.; *його ж.* Безбатченки. Правда про участь буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР.- Львів: Каменяр, 1972.- 223 с.; *його ж.* Безбатченки. Правда про участь буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР.- Львів: Каменяр, 1974.-238 с.; *його ж.* Безбатченки: Документально-публіцистичний нарис.- К.: Дніпро, 1980.- 318 с.; *його ж.* В одній імперіалістичній упряжці: Антинародна суть так званого «союзу» українського буржуазного націоналізму і уніатства.- К., 1982.- 49 с.; *його ж.* Жовто-блакитні банкроти: Документальні нариси, памфлети, публіцистичні статті.- К.: Дніпро, 1982.- 399 с.; *його ж.* Кому служили і служать зрадники з так званої автокефалії.- К.: Політвидав, 1977.- 46 с.; *його ж.* Під чорними сутанами. Правда про зв'язки ієрархії уніатської церкви з фашистськими загарбниками.- К., 1975.- 48 с.; *його ж.* Під штандартами реакції і фашизму. Крах антинародної діяльності уніатства та автокефальної церкви.- К.: Наук, думка, 1976.- 382 с.; *його ж.* Приречені: Буржуазні націоналісти та уніатські провокатори на послугах фашизму та імперіалістичної реакції.- Львів: Каменяр, 1981.- 327 с.; *його ж.* Свастика на сутанах.- К.: Політвидав, 1973.- 344 с.
 19. *Шрагин В.* Кто командует американской армией.- М.: Воениздат, 1952.- 96 с.; *Темкин Я., Черняк Е.* Разбойный путь американских агрессоров: Исторический очерк.- М.: Воениздат, 1952.- 214 с.; *Роевский Е. А.* Фашизация политического строя в странах американско-английского блока.- М.: Знание, 1952.- 31 с.; *Грановский В.* Американский империализм - злейший враг Советского Союза,- Пенза: Облиздат, 1952.- 59 с.; *Драгілев М.* США - основна агресивна сила імперіалістичного табору і головний оплот світової реакції: Стенограма публічної лекції.- К., 1951.- 46 с.; *Мудриков В. В.* Реакционная суть военной идеологии американского империализма: Стенограмма публичной лекции.-К., 1952.-41 с.; Американский план закабаления Европы: Сборник статей / Институт экономики АН СССР; Под ред. В. А. Масленникова и др.- М.: Госпланиздат, 1949.- 560 с.; Американский империализм - злейший враг мира, демократии и социализма / Одесская государственная библиотека имени А. М. Горького.- Одесса: Областное издательство, 1952.- 80 с.; Американская агрессивная политика вмешательства во внутренние дела других стран: Рекомендованный список литературы к лекции.- М.: ЦПБ, 1952.- 8 с.; *Иноземцев Н. Н.* Американский империализм и германский вопрос (1945-1954).- М., 1960; *його ж.* Внешняя политика США в эпоху империализма.-М., 1960; *Крылов Б. Н.* Агрессивная политика американского империализма в Германии после Второй мировой войны / Всесоюзное общество по распространению политических и научных знаний.- М.: Госполитиздат, 1952.- 32 с.; *Лещенко Л. А.* Конфронтация или диалог: Стереотипы антисоветизма в региональной внешней политике США / Авт. кол.: Лещенко А. А., отв. ред. Соломатин Н. Н.- К., 1989; *Николаев П. А.* Политика США, Англии и Франции в германском вопросе. 1945-1954.- М., 1964.
 20. *Баграмов Л. А.* Иммигранты в США.- М.: ИМО, 1957.- 157 с.; *Филиппов С. В.* США: иммиграция и гражданство,- М., 1973.
 21. *Шур Г. М.* Судебные процессы над агентами англо-американского империализма в странах народной демократии.- М., 1950.-32 с.
 22. *Леонтьев А.* Атлантический пакт - орудие поджигателей войны.- М.: Госполитиздат, 1952.- 68 с.
 23. *Морозов Г. К.* Обострение англо-американских противоречий после Второй мировой войны: Стенограмма публичной лекции.- Л., 1952.- 40 с.
 24. *Остапенко Г. С.* Борьба СССР в ООН за социально-экономические права человека 1945-1977.- М., 1981; *Титаренко С.* Радянський лад - найкращий лад у світі,- К.: Держвидав політичної літератури УРСР, 1950.- 75 с.; *Висков С.* СССР - в авангарде борьбы за мир.- М.: Госполитиздат, 1952.- 128 с.; *Вощенко К. П.* СССР в борьбе за мир. Международные конференции 1944-1974 гг. / Общ. ред. и предисл. Трухановского В. Г.- М.: Международные отношения, 1975.- 255 с.; *Лысоченко В. Д.* Борьба Советского Союза за выполнение Потсдамских соглашений о восстановлении Германии как единого демократического миролюбивого государства (1945-1949).- К., 1955.
 25. *Вишинский А. Я., Громико А. А.* Про біженців та перемішених осіб / Промови Вишинського А. Я. 6 листопада 1946 року і Громико А. А. 15 грудня 1946 року на засіданнях Генеральної Асамблеї ООН.- К., 1947; *Вишинский А. Я.* О международных организациях по делам беженцев / Речь 6 ноября 1946 года на Генеральной Ассамблее ООН.- М., 1946.
 26. Ответы на волнующие вопросы советских граждан, находящихся за границей на положении перемещенных лиц,- М., 1946.
 27. *Корольков Ю. М.* В Германии после войны.- М., 1951; *Озеров М. Е.* Янки в Германии.- Симферополь, 1954; *Брюханов А. И.* Вот как это было. О работе миссии по репатриации советских граждан. Воспоминания советского офицера.- М., 1958; *Ржевская Э. М.* Берлин, май 1945. Записки военного переводчика.- М., 1965.
 28. *Павленко М. І.* «Біженці» та переміщені особи в політиці імперіалістичних держав 1945-1949.- К.: Наук, думка, 1979.
 29. *Земское В. Н.* Рождение «второй эмиграции» 1944-1952 // Социологические исследования.- М., 1994.- № 4.- С. 37.

A. Prokopchuk

**SOVIET HISTORIOGRAPHY AS A PART
OF SOVIET PROPAGANDA MACHINE IN A STRUGGLE AGAINST
OF THE «SECOND EMIGRATION» FROM THE USSR
AFTER THE WORLD WAR II**

The author analyses different types of Soviet historiography to make clear point of view of Soviet authorities about so-called «Second Emigration» from the territory of the USSR.